

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ЯРМИШ Ірина Олександрівна

УДК 159. 9: 343. 915

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ
ПІДЛІТКІВ З КРИМІНАЛЬНОЮ ПОВЕДІНКОЮ
В УМОВАХ ПРИМУСОВОЇ ІЗОЛЯЦІЇ**

Спеціальність 19.00.06 – юридична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному університеті внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

доктор психологічних наук, доцент

Балабанова Любов Матвіївна,

Національний університет внутрішніх справ,
кафедра прикладної психології,
професор кафедри.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор

Бочарова Світлана Петрівна,

Українська інженерно-педагогічна академія,
кафедра психології, завідувач кафедри;

кандидат психологічних наук, доцент

Назаров Олег Олександрович,

Академія пожежної безпеки України,
начальник навчально-методичного центру.

Провідна установа:

Інститут психології ім. Г.С. Костюка

АПН України, лабораторія

психології творчості, м. Київ.

Захист відбудеться “23” грудня 2003 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.04 в Національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків-80, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків-80, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий 21 листопада 2003 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Г.В. Попова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. На сучасному етапі проблема прогнозування поведінки неповнолітніх правопорушників в умовах примусової ізоляції і вимушеної діяльності привертає увагу різних фахівців, що обумовлює актуальність цього питання та необхідність його вирішення для превентивної практики (С.Д. Максименко, С.А. Беличева, В.Г. Деев, С.П. Бочарова, В.М. Кудрявцев, Ю.М. Антонян). Практика виконавчо-виправних установ свідчить, що ефективність виправлення і перевиховання підлітків-правопорушників безпосередньо пов'язана з тим, наскільки обґрунтовано і правильно будується і здійснюється індивідуальний підхід у процесі ресоціалізації осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. Одним з найважливіших показників ефективності процесу ресоціалізації є характер прояву поведінкових реакцій, обумовлених психологічним і особистісним змістом. Поведінка засуджених підлітків в умовах примусової ізоляції фактично відображає ті ж самі індивідуально-особистісні особливості, які знайшли своє відображення в протиправних діях. Тому цілий ряд характеристик особистості підлітків-правопорушників і особливостей їх поведінкових реакцій з самого початку починають впливати на процес адаптації у період ресоціалізації, і це потребує їх враховування в обґрунтуванні системи заходів соціально-психологічного впливу.

Вирішення проблеми прогнозування поведінки й оцінки наслідків впливу ситуацій психоемоційного напруження, до яких відносять ситуацію примусової ізоляції, здійснюється провідними спеціалістами на підставі положень теорії адаптації (Г.С. Костюк, Г.О. Балл, А.Г. Маклаков, Ф.Б. Березін).

Серед різноманітності адаптаційних процесів велика увага приділяється соціально-психологічній адаптації, у процесі якої відбувається пристосування особистості в умовах існування, що змінилися, з наступним включенням різних психологічних механізмів, спрямованих на стабілізацію особистості і збереження позитивного „Я-образу”. Це стосується і підлітків-правопорушників, які перебувають у соціально-реабілітаційних установах закритого типу.

Теоретичний аналіз цієї наукової проблеми відносно психологічних адаптаційних механізмів особистості виявив надзвичайну їх різноманітність: від активних, гнучких і конструктивних, до пасивних, ригідних і дезадаптивних. Дослідниками вони розглядаються і як стратегії поведінки пристосування особистості в „значущих”, „важких” ситуаціях, як механізми інтрапсихічної адаптації. До них належать і механізми психологічного захисту (Л.Ф. Бурлачук, Ю.Б. Захарова, І.А. Штроо, О.Ю. Коржова, А.А. Налчаджан та ін.).

Категорія психологічного захисту в сучасній психології належить до розряду, який давно і міцно утвердився. Її вивчення відображене в працях вітчизняних і зарубіжних психологів (Б.Ф. Березін, Ф.В. Бассин, Ю.Б. Захарова, В.І. Журбін, Ж. Локан, Г. Тарт, О.С. Романова, Т.С. Яценко, З. Фрейд, А. Фрейд та ін.).

Феномен психологічного захисту залучається для пояснення емпірично виділених явищ у практиці психотерапії (В.М. Воловик, В.Д. Вид, Р.А. Зачевицький, А.Б. Добрович, Т.С. Яценко), а також теоретично вводиться в контекст загальнопсихологічних концепцій настанови (Ф.В. Бассин, В.Е. Рожнов, М.Є. Бурно), відносин особистості (Б.Д. Карвасарський, В.А. Ташликов), переживання (Ф.Є. Василюк), самооцінки (В.В. Столін). Порівнюються рівні прояву захисних механізмів (Ю.Б. Захарова, З.А. Штроо), подається семіотика (В.М. Цапкін, В.І. Журбін) і психофізіологічна інтерпретація захисних механізмів (В.С. Роттенберг, Б.Ф. Березін). Вивчаються можливості діагностики психологічних захистів (Л.Ф. Бурлачук, Т. Домнич). Психологічні реальності, для позначення яких використовуються уявлення про психологічний захист, також різноманітні. Це – поведінка, як психотична (А.Б. Добрович), так і нормальна (Б.В. Зейгарник) і феномени спілкування (опір у психотравматичному аспекті). До психологічних захисних механізмів звертаються для пояснення деяких станів психіки і свідомості людини (Т.С. Яценко).

Практика роботи з девіантними підлітками свідчить про недостатнє вивчення феномена психологічного захисту як одного з діючих факторів у процесі ресоціалізації підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції. Крім того, науковий інтерес до виділеної проблеми пов'язаний із зростанням у наш час протиправних дій у підлітковому віці та бажанням психологів глибше простежити механізми регуляції відхилень у поведінці з метою подальшої її корекції і профілактики.

Профілактика відхилень у поведінці передбачає систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, економічному, медико-санітарному, педагогічному, соціально-психологічному.

Слід відмітити декілька напрямків наукових пошуків, у межах яких ученим вдалося отримати конкретні результати. Зокрема, у науковій літературі знайшли розкриття питання, які стосуються причин виникнення у неповнолітніх девіантної поведінки (С.І. Болтівець, І.Д. Бех, Н.П. Крейдун, О.В. Землянська), явищ важковиховуваності та їх зв'язку з правопорушеннями (С.А. Беличева, А.І. Долгова, О.В. Киричук, Є.В. Заїка), шляхів пошуку ефективної профілактики правопорушень та ролі спеціальних установ у профілактичній роботі з неповнолітніми (С.О. Бадмаєв, О.В. Беца, Ю.О. Клейберг, Л.В. Мардахаєв), розвитку діагностичних методик вивчення відхилень, які мають прояв у психічному розвитку та поведінці.

Поряд із зазначеними вище результатами наукового пошуку проблема прогнозування поведінки неповнолітніх правопорушників у період ресоціалізації залишається ще недостатньо вивченою. Особливо гострими і водночас поверхово висвітленими у науковій літературі є питання психологічного забезпечення процесу ресоціалізації підлітків-правопорушників, особливо в період первинної ресоціалізації. Подальше вивчення впливу психологічних адаптаційних механізмів особистості підлітків-правопорушників на формування поведінкових реакцій в умовах примусової ізоляції та вимушеної діяльності з урахуванням сучасних реалій є вкрай необхідним. Що стосується вивчення інтрапсихічних механізмів, які мають певну історію, концептуальне положення, зміст, то їх висвітлення диктується логікою аналізу психологічної практики.

Недостатнє вивчення зазначених питань, усвідомлена необхідність їх наукового обґрунтування і практичного вирішення зумовили вибір теми даного дослідження – “Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції”.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проблеми пов’язане з реалізацією основних напрямків Державної національної програми “Освіта” (“Україна ХХІ століття”), Національної доктрини розвитку освіти в Україні у ХХІ столітті, Комплексної програми з профілактики безпритульності і правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві, спрямоване на виконання Указу Президента України від 28.01.2000 р. за № 113/2000 “Про додаткові заходи запобігання дитячій безпритульності”, а також низки Законів України: “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, “Про попередження насильства у сім’ї” та ін.

Дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідної роботи Макіївського економіко-гуманітарного інституту (МЕГІ), а також теми наукової роботи кафедри психології МЕГІ “Проблеми підготовки психологів до роботи в правоохоронних органах” (протокол № 6 від 27.02.1999 року).

Тема дослідження затверджена вченою радою Національного університету внутрішніх справ (протокол № 5 від 10.05.2001 р.), узгоджена в такому формулюванні в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 517-а від 23.04.2003 р.).

Об’єкт дослідження – процес психологічної адаптації підлітків в умовах примусової ізоляції у період первинної ресоціалізації.

Предмет дослідження – інтрапсихічні адаптаційні механізми і особливості їх зв’язку з актуальним психічним станом підлітків в умовах примусової ізоляції.

Мета дослідження полягає у виявленні інтрапсихічних адаптаційних механізмів, які виникають у підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції, та встановленні особливостей зв’язку цих

механізмів з актуальним психічним станом особистості підлітка з метою оптимізації процесу первинної ресоціалізації.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. На основі аналізу наукової літератури розкрити сутність, складові компоненти та функції інтрапсихічних адаптаційних механізмів, у тому числі захисних психологічних механізмів особистості в умовах примусової ізоляції.

2. Виявити основні захисні механізми у підлітків-правопорушників, що перебувають в умовах примусової ізоляції, специфіку і типовість прояву цих механізмів в період адаптації на етапі первинної ресоціалізації.

3. Провести порівняльний аналіз наявності психологічних захисних механізмів у підлітків-правопорушників і підлітків з правомірною поведінкою.

4. Виявити особливості зв'язку інтрапсихічних адаптаційних механізмів з актуальним психічним станом особистості підлітка-правопорушника.

5. Показати необхідність урахування в роботі психолога з вихованцями соціально-реабілітаційного закладу закритого типу інтрапсихічних адаптаційних механізмів підлітків-правопорушників з метою оптимізації процесу ресоціалізації.

Методологічною основою дослідження є загальнопсихологічні положення про особистість, діяльність та поведінку (О.Н. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк та ін.); становлення особистості в онтогенезі (Г.О. Балл, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, В.О.Моляко, Т.М.Титаренко, Д.І. Фельдштейн, Н.В. Чепелева та ін.). Важливе методологічне значення для розв'язання досліджуваної проблеми мають принципи та положення Конституції України, Законів України “Про освіту”, “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, Кримінально-виконавчий кодекс України і Національна програма “Діти України”.

Теоретичну основу дослідження становлять положення психологічної науки щодо закономірностей і механізмів адаптації (Г.О. Балл, Ф.Б. Березін); наявності різних рівнів прояву феномена психологічного захисту (Г.М. Андреева, О.І. Донцов, Ю.Б. Захарова, В.А. Штроо, Т.С. Яценко та ін.); природи особистісних відхилень (О.В. Змановська, Н.П. Крейдун, Ю.О. Клейберг, Н.Ю. Максимова); організації психокорекції поведінки підлітків (О.Ф. Бондаренко, Л.Ф. Бурлачук, А.Є. Личко, Н.Ю. Максимова, Л.Є. Орбан – Лембрик, В.М. Синьов, Т.С. Яценко та ін.).

Методи дослідження. Для перевірки висунутої гіпотези і виконання поставлених завдань використано комплекс методів: **теоретичні** – аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація і порівняння, узагальнення – дозволили опрацювати наукові джерела, визначити сутність та особливості інтрапсихічних механізмів адаптації підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції;

емпіричні – спостереження, метод експертних оцінок, біографічний метод (аналіз подій життєвого шляху, складання „психологічного паспорта”), дослідницькі бесіди, що забезпечили вивчення стану зазначеної проблеми у практиці; **психодіагностичні** – дали змогу визначити інтрапсихічні адаптаційні механізми підлітків-правопорушників, особливості особистості й актуального психічного стану. В дослідженні було використано чотири групи методик: методики, спрямовані на визначення соціальної адаптивності (методика діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Раймонда); методики, спрямовані на вивчення механізмів адаптації (інтрапсихічних захисних механізмів – модифікована методика “Індекс життєвого стилю” (LSJ), індивідуальних копінг – стратегій – “Методика визначення копінг-механізмів” Е. Хайма); методики, спрямовані на вивчення особистісних особливостей і актуального психічного стану (тест-опитувальник Р. Кеттела “Шістнадцять особистісних факторів” (16 ЛФ) форма А (адаптація А.Г. Шмельова, В.І. Похілько, А.С. Соловейчик); модифікована форма В. Фрейбурського особистісного опитувальника (FPI) (адаптація факультету психології ЛДУ); тест тривожності Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна; стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості (СМІЛ) (адаптація Л.М. Собчик тесту MMPI)); **статистичні** методи кількісної та якісної обробки результатів довели достовірність та наявність особливостей прояву інтрапсихічних механізмів адаптацій у підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції у період первинної ресоціалізації.

Етапи і експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалося протягом 1999 – 2003 років і охоплювало кілька етапів психологічної діяльності.

На першому етапі (1999-2000 рр.) здійснювалося теоретичне вивчення зазначеної проблеми на матеріалі аналізу наукової психологічної літератури. Зокрема, були визначені сутність інтрапсихічних адаптаційних механізмів, зміст, об’єкт, предмет дослідження, тип психологічного захисту; сформульовано концептуальні положення, гіпотезу, мету та завдання дослідження.

На другому етапі (2001-2002 рр.) для проведення експериментальної частини дослідження складено набір методик, адекватний меті роботи.

На третьому етапі (2001-2003 рр.) виконана дослідно-експериментальна робота, пов’язана з перевіркою концептуальних положень і гіпотези дослідження, здійснене порівняння результатів в основній і контрольній групах, узагальнено дані теоретичного аналізу і дослідно-експериментальної діяльності, підготовлено ряд наукових статей, апробовано і впроваджено основні положення і рекомендації дослідження.

Дослідження проводилося на базі Макіївського соціально-реабілітаційного училища ім. А. Макаренка та загальноосвітньої школи № 16 м. Макіївки. До експерименту було залучено 243 підлітка, з них: 123 – неповнолітні правопорушники; 120 – підлітки з правомірною формою поведінки.

Наукова новизна одержаних результатів: уперше встановлено зв'язок між комплексом інтрапсихічних адаптаційних механізмів і особливостями актуального психічного стану особистості підлітка-правопорушника в умовах примусової ізоляції; виявлена типовість та частота активізації психічних захисних механізмів в поведінкових реакціях неповнолітніх правопорушників в умовах примусової ізоляції; встановлено роль психічного стану особистості в активізації комплексу інтрапсихічних захисних механізмів; показано багатобічність теоретичних підходів до вивчення психологічних захисних механізмів, що дозволило розширити змістовну сторону поняття “феномен психологічного захисту” за допомогою таких визначень, як “предмет захисту”, “об’єкт захисту”, “тип захисту”, “ситуація захисту”, “рівні захисних механізмів”; **удосконалено** критерії та показники виміру психічних захисних механізмів у підлітків – правопорушників в умовах примусової ізоляції; **набули подальшого розвитку** уявлення про класифікацію різних форм захисних механізмів, їх роль у стабілізації особистості та участь у процесі ресоціалізації підлітків.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає у висвітленні основних підходів до вивчення інтрапсихічних адаптаційних механізмів у підлітковому віці як фактора регуляції поведінки, розкритті їх сутності, складових компонентів, повторюваності та частоти прояву; визначені актуальні психічні стани, що активізують комплекс захисних механізмів у підлітків-правопорушників, які перебувають в умовах примусової ізоляції.

Практичне значення одержаних результатів визначається можливістю використання отриманих результатів у роботі з підлітками-правопорушниками в період ресоціалізації. Знання особливостей прояву механізмів інтрапсихічної адаптації дає змогу реалізувати індивідуальний підхід у побудові психокорекційних програм. Володіння інформацією про психологічні особливості та пов’язані з ними інтрапсихічні адаптаційні поведінкові реакції допоможе знайти резерви поліпшення роботи пенітенціарних психологів, соціальних працівників і тим самим забезпечити максимальне врахування інтересів самих підлітків-правопорушників. Отримані результати роботи дають підґрунтя для прогнозування характеру процесу ресоціалізації підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції.

Встановлені в процесі дослідження факти і сформульовані на їх підставі теоретичні висновки дають змогу викладачам та широкому колу спеціалістів, які займаються проблемами превенції та інтервенції девіантної поведінки у підлітків, удосконалити навчально-виховні програми з соціалізації особистості підлітків. Результати експериментального дослідження допоможуть викладачам психологічних закладів з юридичною спрямованістю у процесі вдосконалення підготовки психологів до роботи в пенітенціарній системі, а також під час розробок навчально-методичних матеріалів та

підручників з питань юридичної психології, кримінальної психології, девіантології, психології підлітків-правопорушників.

Наукові положення та аналіз емпіричних результатів **упроваджено** в навчальний процес підготовки психологів-фахівців Макіївського економіко-гуманітарного інституту (довідка № 1 від 25.05.2003 року), Донецького національного університету (довідка № 2 від 10.06.2002 року), у процес соціально-психологічної допомоги вихованцям соціально-реабілітаційного училища м. Макіївки (довідка № 3 від 28.04.2003 року).

Вірогідність результатів дослідження забезпечено методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних позицій, відповідністю наукового апарату предмету дослідження, застосуванням взаємодоповнювальних методів наукового пошуку, адекватних визначенню меті і завданням, залученням репрезентативної вибірки. Ефективність використаних методів наукового дослідження отримала своє підтвердження у процесі емпіричного дослідження. Сформульовані у процесі науково-дослідної діяльності висновки були перевірені і підтверджені змістом теоретичного аналізу та експериментальної роботи.

Особистий внесок здобувача. У статті “Ціннісно-мотиваційна сфера девіантних підлітків”, написаній у співавторстві з Кацера А.О., особистий внесок здобувача складає не менш ніж 50%.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на міжнародних, всеукраїнських, міжрегіональних науково-практичних конференціях: міжвузівській науково-практичній конференції “Сучасні правові проблеми профілактики і розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми” (Донецьк, 2002); 2-й Міжнародній міждисциплінарній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми гуманізації і гармонізації управління” (Харків, 2001); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика” (Київ, 2002); IV Харківських міжнародних психологічних читаннях “Психологія в сучасних вимірах: теорія і практика” (Харків, 2002); II Міжнародній науково-практичній конференції “Психологічні і соціально-економічні проблеми трансформації сучасного суспільства” (Луганськ, 2002); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених “Україна наукова” (Дніпропетровськ, 2003), а також шляхом обговорення на засіданнях кафедри психології Макіївського економіко-гуманітарного інституту (1999 – 2002 рр.) і кафедри прикладної психології Національного університету внутрішніх справ (2001-2003 рр.).

Публікації. Результати дослідної роботи, основні висновки та рекомендації за темою дослідження відображені у 9 наукових працях, в тому числі 4 – у фахових виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який містить 219 найменувань, та 4 додатків. Робота викладена на 193 сторінках та проілюстрована 4 діаграмами, 15 таблицями, 1 графіком.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і ступінь наукової розробки обраної теми, висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами і планами, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання і методи дослідження; сформульовано гіпотезу, методологічні та теоретичні засади дослідження, позначено етапи та експериментальну базу дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення дисертації, її апробацію та впровадження результатів дослідження; охарактеризовано вірогідність наукових положень, отриманих результатів і висновків дисертаційної роботи.

У **першому розділі** “**Теоретико-методологічні основи вивчення адаптаційних механізмів підлітків в умовах примусової ізоляції у період ресоціалізації**” висвітлюються основні підходи до дослідження цієї проблеми в юридичній, соціальній і психологічній літературі; уточнюється психологічний зміст понять “група ризику”, “неповнолітні правопорушники”, “девіантна поведінка”, “делінквентність”, “психологічна превенція”, “психологічна інтервенція”, “ресоціалізація”, “соціальна адаптація”, “копінг – механізми”, “інтрапсихічна адаптація”.

У цьому розділі обґрунтовуються теоретичні основи дослідження психологічних адаптаційних механізмів підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції та виділяються інтрапсихічні адаптаційні механізми. Показано, що інтрапсихічні механізми активізують свою діяльність у разі зміни збалансованості системи “людина – середовище” при психоемоційному напруженні в “значущій ситуації”, до якої належить ситуація примусової соціальної ізоляції. Встановлено, що основна дія інтрапсихічних механізмів спрямована на зберігання внутрішньої рівноваги особистості шляхом витіснення із свідомості всього, що серйозно загрожує цілісності „Я – образу”.

На сучасному етапі психологи відмічають, що зрозуміти особистість у всій різноманітності її проявів можна лише у контексті реальної життєвої ситуації, у якій особистість перебуває. У зв'язку з цим відмічається підвищений інтерес до понять “ситуація”, “значуща ситуація” в різних галузях дослідження. Психологами показано, що стратегії поведінки у значущих ситуаціях – це особистісні поведінкові реакції, що характеризуються актуалізацією адаптивних механізмів психічної саморегуляції, серед яких – інтрапсихічні адаптивні механізми – від копінг-механізмів до психологічних захисних механізмів.

Психологічний захист – це спеціальна система стабілізації особистості, яка спрямована на зняття психологічного переживання, поєднаного з внутрішнім і зовнішнім конфліктами. Активізація дії індивідуальних захисних механізмів відбувається під впливом ситуації психологічного напруження. Психологічні захисні механізми розглядаються як процеси інтрапсихічної адаптації особистості

підлітка за умов підсвідомої переробки інформації, що надходить, і поділяються на перцептивні, інтелектуальні і рухові. У процесах інтрапсихічної адаптації беруть участь усі психологічні функції: пам'ять, увага, уява, емоції, та одна з них бере на себе провідну функцію. Психологічний захист як частковий випадок стратегії поведінки виступає водночас діючим адаптивним механізмом психічної саморегуляції у “важкій” ситуації, якою є ситуація примусової ізоляції підлітків-правопорушників.

У дисертації зазначено, що у процесі ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, що перебувають в умовах примусової ізоляції (“важка ситуація”), функцію стабілізації беруть на себе переважно інтрапсихічні адаптаційні механізми. Це пов'язано з обмеженістю арсеналу механізмів опанування, соціальною незрілістю, психологічною занедбаністю особистості підлітка-правопорушника, а також наявністю високого рівня психоемоційного напруження, яке зумовлює їхній запуск.

Дослідниками встановлено, що до основних захисних поведінкових реакцій підлітків відносять: відмову (пасивний протест), опозицію (активний протест), імітацію, компенсацію, емансипацію. Поведінкові реакції носять експресивний характер, доступні зовнішньому спостереженню і реєстрації. З подальшим формуванням особистості підлітка з'являються більш зрілі психологічні захисні механізми, в реалізації яких беруть участь психічні функції від сприйняття та емоцій до пам'яті і мислення, а саме: заперечення, витіснення, подавлення, заміщення, раціоналізація, регресія, реактивне утворення. Вони дозволяють підліткови адаптуватися до середовища не за рахунок змін зовнішнього світу, а через внутрішні зміни – трансформації світу та образу свого „Я”. Однак вибір психологічних захистів частіше пов'язаний з адаптивними здібностями підлітка, які визначають можливість адаптивної регуляції психічного стану. Адаптивні здібності особистості містять у собі рівень розвитку психологічних характеристик, найбільш важливих для регуляції психічної діяльності та процесу соціальної адаптації і ресоціалізації. Виявлено, що дотриманість підлітками тих або інших стратегій психологічної захисної поведінки багато в чому визначається якостями особистості, нормативністю поведінки та актуальним психічним станом. Вибудовуючи свою захисну поведінку, підлітки опираються на притаманні їм особистісні якості, і це є характерним також для підлітків-правопорушників.

Наукове осмислення інтрапсихічних адаптивних механізмів як психологічного явища має важливе значення для системи роботи психолога з вихованцями соціально-реабілітаційних установ закритого типу, яка спрямована на ефективність процесу ресоціалізації підлітків.

У другому розділі **“Організація і методичне забезпечення емпіричного дослідження підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції”** обґрунтовано методичні аспекти роботи з підлітками-правопорушниками. Зазначено, що корекційно-діагностична робота в

соціально-реабілітаційних установах має свою специфіку взаємодії з підлітками. Розглянуті конкретні психодіагностичні методи і методики, узгоджена схема емпіричного дослідження з темою роботи. Залучення до методичного апарату конкретних тестових методик здійснювалось за такими критеріями: концептуальна обумовленість методу, висока валідність, психометрична надійність, можливість порівняння результатів, отриманих за допомогою психодіагностичного методу з результатами інших досліджень. Проведено попереднє дослідження, яке було спрямоване на формування вибірки. Обґрунтовувалися і обговорювалися умови роботи психолога з підлітками – правопорушниками в соціально-реабілітаційних закладах з метою уникнення проблем у процесі подальшого діагностування. У цьому розділі подано процедуру попереднього дослідження, спрямованого на виявлення соціально адаптованих і соціально дезадаптованих підлітків.

Попереднє дослідження дозволило виявити основну і контрольну групи. Основну групу склали неповнолітні правопорушники. У контрольну ввійшли підлітки з правомірною поведінкою із загальноосвітньої школи. Середній вік респондентів обох груп – 14, 8 років. Основна і контрольна групи статистично не розрізнялися за статтю (чоловіча) і віком (14 – 16,5 років), але мали розходження за ступенем соціальної адаптованості (соціально адаптовані – соціально дезадаптовані), за формою поведінки (нормативна – девіантна), за рівнем розвитку правосвідомості (підлітки з правомірною поведінкою – правопорушники), а також враховувалися різні умови функціонування навчального закладу (відкритий тип – закритий тип).

У другому розділі вивчався психічний стан підлітків-правопорушників на момент прибуття до соціально-реабілітаційної установи.

У третьому розділі **“Зв’язок інтрапсихічних адаптаційних механізмів підлітків – правопорушників з особливостями їх актуального психічного стану”** розкрито специфіку прояву інтрапсихічних механізмів, саме механізмів психологічного захисту, їх типовість прояву, частоту активізації у підлітків – правопорушників як фактору стабілізації особистості в умовах примусової ізоляції, залежність активізації адаптивних механізмів від актуального психічного стану.

Для того, щоб дослідити зв’язок між актуальним психічним станом особистості підлітка – правопорушника і адаптивними поведінковими механізмами, ми виконали ряд проміжних процедур: 1) кожному респонденту присвоїли свій власний код; 2) виміряли параметри інтрапсихічних захисних адаптаційних механізмів і параметри актуального психічного стану; 3) результати респондентів послідовно аналізувалися за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена і критерію Мана – Уїтні. Основні показники наведені у таблицях 1 – 3.

Середнє значення за шкалами методики LSJ у підлітків-правопорушників та підлітків з правомірною поведінкою

Таблиця 2

Матриця коефіцієнтів кореляції рангів Спірмена між показниками захисних механізмів та актуальним психічним станом за шкалами LSI і 16 PF у підлітків з правомірною поведінкою

Таблиця 3

Матриця коефіцієнтів кореляції рангів Спірмена між показниками захисних механізмів і актуальним психічним станом за шкалами LSJ і 16 PF у підлітків-правопорушників

Примітка. * $p < 0,05$ ** $p < 0,01$,

Ви – витиснення; Ре – регресія; З – заміщення; За - заперечення; П - проєкція; К - компенсація; Ру - реактивне утворення; Ра - раціоналізація.

Наведені у таблицях 1 – 3 дані дають змогу зробити такі висновки:

У підлітків-правопорушників і підлітків з правомірною поведінкою наявний увесь набір захисних механізмів. Розходження між групами піддослідних з різним ступенем адаптації існують в абсолютних значеннях показників. Підлітки обох груп використовують комбінацію захисних механізмів.

У підлітків-правопорушників більш висока активність захистів, зокрема таких, як витиснення, регресія, заміщення, компенсація, реактивне утворення. Це збігається з теоретичними даними про те, що у соціально дезадаптованих особистостей захисні механізми напружені більше, ніж у соціально адаптованих.

Відсутність достовірних розходжень між підлітками-правопорушниками і підлітками з правомірною поведінкою за показниками “заміщення”, “проєкція”, “компенсація”, на наш погляд, пов’язана з тим, що вибірка досліджуваних знаходиться в одній віковій категорії, а ці механізми пов’язані із специфікою презентації “Я” в підлітковому віці і характерні для всього контингенту дітей, що входять у цю вікову категорію.

Визначене розходження у групах підлітків за показниками “витиснення”, “регресія”, “реактивне утворення” свідчить про вибір неповнолітніми правопорушниками найменш диференційованих малоефективних способів психологічного захисту. Вибір їх підкреслює незримість “Я” й бажання позбутися тривожної ситуації, відвернути увагу від усвідомлюваних афективних імпульсів і конфліктів. Зняття афективних імпульсів здійснюється переважно за допомогою актуалізації експресивної поведінки у вигляді агресії.

Характер поведінкової активності в обох групах залежить від переважаючого механізму інтрапсихічної адаптації, а її зміна - від послідовності і частоти активізації захисних механізмів. Конкретний набір захисних механізмів у підлітків-правопорушників і підлітків з правомірною поведінкою визначається типовим характером реальної взаємодії з оточенням і силою супроводжувальних його емоційних переживань. Це дає змогу припустити, що згодом, із зміною характеру відносин і емоційного стану, в які вступає підліток у процесі ресоціалізації, можлива повна модифікація захисної сфери особистості і системи її механізмів.

Інтрапсихічні адаптаційні механізми виконують різну роль залежно від психічного стану особистості. У підлітків з правомірною поведінкою захисні адаптаційні механізми вбачаються на тлі такого актуального психічного стану: відкритості, розслабленості, емоційної стабільності, довільної регуляції поведінки, підпорядкування своєї поведінки прийнятим правилам, самостійності, наївності в поглядах, психологічної гнучкості. У підлітків-правопорушників інтрапсихічні адаптаційні механізми активізуються на основі такого психічного стану: самодостатності, самоствердження, заклопотаності, низького рівня абстрактного мислення, низького рівня самоконтролю поведінки, несумлінності, жорстокості, суворості до соціального оточення. З урахуванням цього стану у підлітків-правопорушників реакція емоційно-психічного напруження в процесі інтрапсихічної адаптації, у першу чергу, здійснюється через такі адаптивні механізми, як регресія, заперечення, раціоналізація. У такому поєднанні відмічається гедоністична поведінка, яка характеризується пошуком задоволення без достатнього врахування ситуації. Ця поведінкова активність не спрямована на реальне усунення неприємних переживань і заважає формуванню адекватної адаптивної поведінки.

В цілому отримані дані підтверджують нашу гіпотезу, що вибір інтрапсихічних адаптивних поведінкових механізмів підлітка-правопорушника обумовлено психічними характеристиками особистості, які безпосередньо пов'язані з особливостями формування особистості підлітка.

Проведене нами експериментальне дослідження засвідчило ефективність обґрунтованих на теоретичному рівні положень і дозволило зробити висновок про доцільність і можливість вивчення інтрапсихічних адаптаційних механізмів підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції та урахування цих механізмів у корекційній роботі психолога з вихованцями соціально-реабілітаційних закладів закритого типу з метою оптимізації процесу ресоціалізації.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що в процесі ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, які перебувають в умовах примусової соціальної ізоляції (ситуація психоемоційного напруження), функцію стабілізації виконують переважно інтрапсихічні захисні механізми. Це пов'язано з обмеженістю арсеналу механізмів опанування, соціальною незрілістю, психологічною занедбаністю особистості підлітка-правопорушника, а також наявністю високого рівня психоемоційного напруження, який обумовлює їх запуск.

2. Теоретичний аналіз дозволив виділити декілька підходів до осмислення інтрапсихічних адаптаційних механізмів. Було підкреслено, що психологічний захист – це окремий випадок стратегії поведінки, що є водночас адаптаційним механізмом психічної саморегуляції у “важкій ситуації”, у

ситуації примусової ізоляції, в якій перебувають підлітки-правопорушники. Показано, що вивчення їх має значення для прогнозування поведінки особистості підлітка-правопорушника в процесі ресоціалізації.

3. У дисертації була акцентована увага на тих аспектах зазначеної проблеми, які ще не отримали достатнього висвітлення у науково- психологічній літературі. До них віднесено особливості прояву інтрапсихічних адаптаційних механізмів у підлітків-правопорушників в умовах примусової ізоляції, їх вплив на формування поведінкових реакцій, також залежність активізації і видів захисту від актуального психічного стану підлітка. Зазначено, що організація процесу психологічного захисту є важливою і необхідною складовою частиною розвитку особистості підлітка в період первинної ресоціалізації. Підліток-правопорушник стає зрілим, незалежним, відповідальним тоді, коли його власне “Я” здатне справитися із зовнішнім і внутрішнім дискомфортом.

4. Виявлено, що неповнолітні правопорушники використовують не один, а відразу кілька захисних механізмів, що вказує на наявність комплексного психологічного захисту. Їх сумісна участь визначає цілісну реакцію на ситуацію і формує певну спрямованість поведінки. Зазначено, що кожний з описаних захисних механізмів вносить, крім того, ще й особливий внесок в організацію захисного процесу.

5. За підсумками дослідження було визначено, що вибір адаптаційних захисних механізмів залежить від особливостей актуального психічного стану підлітків-правопорушників. Вибудовуючи свою захисну поведінку, підлітки спираються на притаманні їм особистісні властивості, і це обумовлює специфіку адаптації у процесі їх ресоціалізації. Встановлено, що підлітки з правомірною поведінкою володіють багатим репертуаром захисних форм поведінки, спрямованих на компенсацію найрізноманітніших змін, а також змін психічного стану. У неповнолітніх правопорушників відзначається деяка ригідність механізмів психологічних захистів, їх бідність, мала кількість зв'язків між захистами і психологічними параметрами актуального психічного стану, що свідчить про соціальну незрілість особистості і слабку психічну адаптацію.

6. Показано та обґрунтовано, що захист особистості підлітка – правопорушника виступає як об'єктивна реальність, яку необхідно виявляти, інтерпретувати, перебудовувати, допомагати усвідомлювати, вчити використовувати. У роботі з психологічним захистом підлітка слід зважувати на те, що психокорекційний підхід полягає в створенні умов для усвідомлювання дітьми неефективності деяких форм захисної поведінки і формуванні свідомих стратегій опанування психоемоційним напруженням у “важких” ситуаціях, якими є умови примусової ізоляції, що дасть змогу поліпшити процес ресоціалізації. Допомагаючи підлітку-правопорушнику правильно сформувати захисну

поведінку, психолог сприяє розвитку його особистості, підвищенню соціальної пристосованості, а також запобіганню рецидиву.

Дисертація не вичерпує проблеми і передбачає подальший пошук, який пов'язаний з використанням діагностичних методик у вивченні захисних механізмів та розробкою психологічних прийомів для усвідомлення підлітками захисних механізмів і перенесенні інтрапсихічних адаптаційних механізмів у механізми опанування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Пилипенко И.А. Интрапсихическая стратегия поведения в адаптационном процессе // Вісник Харківського університету. Серія “Психологія”. – Харків, 2002. – № 550. – Ч. 2. – С. 252 – 255.
2. Ярмаш І.О. Психологічна характеристика актуального психічного стану підлітків – правопорушників в умовах примусової ізоляції // Вісник Харківського університету. Серія “Психологія”. – Харків, 2002. – № 576. – С. 235 - 237.
3. Ярмаш І.О. Актуалізація інтрапсихічних адаптаційних механізмів підлітків-правопорушників в аспекті актуального психічного стану // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2003. – Т. V, ч.4. – С. 370-376.
4. Пилипенко І.О., Кацера А.О. Ціннісно-мотиваційна сфера девіантних підлітків // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К., 2002. – Т. IV, ч. 4. – С. 211 – 215.
5. Пилипенко И.А. Проблемы адаптации в процессе гуманизации и гармонизации системы “человек-среда” // Современные проблемы гуманизации и гармонизации управления. Материалы 2-й Международной междисциплинарной научно-практической конференции. – Харьков: ХНУ, 2001. – С. 82 – 83.
6. Пилипенко И.А. Влияние личностных черт на формирование агрессивности девиантных подростков // Сучасні правові проблеми профілактики і розкриття злочинів, які скоюються неповнолітніми. – Донецьк: ДІВС, 2002. – С. 104 – 108.
7. Пилипенко И.А. Интрапсихические стратегии поведения делинквентных подростков // Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Міленіум, 2002. – С. 272 – 275.
8. Пилипенко І.О. Превентивна політика в закладах закритого типу // Збірник наукових праць Макіївського економіко-гуманітарного інституту. – М., 2002. – № 9-10. – С. 300 – 301.

9. Ярмыш И.А. Психологическая превенция и психологическая интервенция в социально-реабилитационных учреждениях закрытого типа // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Україна наукова 2003”. Психологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – Том 6. – С. 8-10.

АНОТАЦІЯ

Ярмыш І.О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.06 – юридична психологія. – Національний університет внутрішніх справ МВС України. – Харків, 2003.

Дисертаційне дослідження присвячено актуальній проблемі сучасної теорії і практики психології – прогнозуванню особливостей прояву поведінки в процесі ресоціалізації на підставі аналізу використання підлітками-правопорушниками психологічних механізмів адаптації, а саме інтрапсихічних адаптаційних механізмів. На основі аналізу психологічної теорії і практики визначено сутність та функції інтрапсихічних механізмів адаптації; розкрито особливості їх прояву в ситуації психоемоційної напруженості, ситуації вимушеної ізоляції; обґрунтовано доцільність їх врахування в процесі колективної роботи психолога з вихованцями соціально реабілітаційних закладів закритого типу на етапі ресоціалізації з метою її поліпшення та запобігання рецидивам.

Ключові слова: девіантна поведінка, ресоціалізація, інтрапсихічні адаптаційні механізми, ситуація примусової ізоляції, підлітки – правопорушники, превентивна політика і практика.

АННОТАЦИЯ

Ярмыш И.А. Психологические механизмы адаптации подростков с криминальным поведением в условиях вынужденной изоляции. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Национальный университет внутренних дел МВД Украины. – Харьков, 2003.

Диссертационное исследование посвящено актуальной проблеме теории и практики юридической психологии – прогнозированию особенностей проявления поведения подростков-правонарушителей в условиях вынужденной изоляции на этапе ресоциализации с целью

предупреждения рецидива. На основе анализа научной литературы раскрыта сущность и составные компоненты интрапсихических адаптационных механизмов у несовершеннолетних правонарушителей, которые находятся в социально-реабилитационных учреждениях закрытого типа.

В диссертации проанализированы основные подходы к осмыслению интрапсихических адаптационных механизмов, согласно которым они рассматриваются как совокупность определенным образом связанных действий, совершение которых приводит к стабилизации личности, направленных на снятие психоэмоционального напряжения, сопряженного с внутренними и внешними конфликтами. Из защитных механизмов были рассмотрены такие, как: отрицание, вытеснение, рационализация, замещение, компенсация, реактивные образования, регрессия и проекция.

Теоретический анализ позволил выделить ряд положений, характеризующих роль интрапсихических адаптационных механизмов, а также их функции в процессе ресоциализации несовершеннолетних правонарушителей.

В исследовании обоснованы показатели, характеризующие активизацию защитных механизмов; показаны: комплексное использование типов защиты; влияние сочетания защит на общий тип поведения; связь интрапсихических защитных механизмов с актуальным состоянием и свойствами личности подростка-правонарушителя.

Материалы исследования позволили сделать следующие выводы. Одни и те же механизмы защиты у подростков могут выполнять разную роль в зависимости от психического состояния субъекта и от того, находится ли он в ситуации психоэмоционального напряжения. При сходных особенностях личности правопослушные испытуемые используют более широкий арсенал защит, чем подростки-правонарушители. Это подтверждается наличием большего числа связей между защитами и психологическими параметрами актуального состояния у правопослушных подростков. Правопослушные подростки располагают гораздо более богатым репертуаром защитных форм поведения, направленных на компенсацию самых разных изменений, а также изменений психического состояния. У несовершеннолетних правонарушителей отмечается некоторая ригидность защитных форм и их ролевая бедность при достаточно высокой частоте встречаемости, что говорит о социальной незрелости личности.

Результаты исследования получили внедрение в практику профессиональной подготовки будущих психологов, а также в практику работы психологов социально-реабилитационного учреждения закрытого типа.

Ключевые слова: девиантное поведение, несовершеннолетние правонарушители, интрапсихические адаптационные механизмы, превентивная интервенция, ресоциализация.

SUMMARY

Yarmysh I.A. Psychological mechanisms of adaptation the teenagers with the criminal behaviour under the conditions of forced isolation

Dissertation for the Candidate degree in Psychology in Speciality 19.00.06 – Juridical Psychology. – National University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. – Kharkiv, 2003.

The dissertation research is devoted to the urgent problem of juridical psychology, using the psychical adaptation mechanisms by the teenage criminals, in particular, intra-psychical mechanisms under the conditions of the forced isolation. On the grounds of the analysis of scientific literature and experimental research it was exposed the essence and peculiarities of intra-psychical adaptation mechanisms as a particular case of the behaviour strategy in the situations of psycho-emotional tension and at the same time adaptation mechanism of the psychological self-regulation in the stabilizing function and the creation of the personality of the teenage criminal under the conditions of the forced isolation. It was shown the complexity of the intra-psychical adaptation mechanisms and the dependence of their choice upon the actual psychical state of the personality of the teenage criminal. It was proved that the psychological protection is the objective reality necessary to be taken into consideration when working with the inmates of social rehabilitation institutions of the closed type.

Key words: Psychical adaptation mechanism, intra-psychical protective mechanisms, hoping mechanisms, teenage criminals, delinquent behaviour, situation of forced isolation, resocialization.

Підписано до друку 20.11.2003 р.

Формат 84x60/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк RISO.

Фіз. друк. арк. 1,25. Умовн. друк арк.1,16. Обл. вид. арк. 1,0.

Тираж 100 прим. Зам. № 176.

Друкарня Донецького інституту внутрішніх справ

МВС України

83054, м. Донецьк, вул. Засядька, 13

Тел.: 57-38-51